

A nagy hallgatás

A Vatikán a második világháború idején

Hogyan történhetett, hogy 1943 végén a pápa és a vatikáni felső körök kifejezetten a Harmadik Birodalom keleti frontjának stabilitását kívánták, amivel viszont egyértelműen együtt járt az egész népirotó gépezet fennmaradása, vagy legalábbis időbeni megnyújtása? Mivel magyarázható az az udvariasság és előzékenység, aminek jeleivel a Szentszék majdnem mindvégig elhalmozta a németeket? Sőt mivel magyarázható, hogy a pápa egészen a háború végéig egyetlen beszédében vagy enciklikájában sem nevezte néven Németországot mint agresszort vagy Hitlert mint az emberiség – vagy Isten morális törvényei – ellen elkövetett hihetetlen bűnök értelmi szerzőjét? Miért hallgatott a pápa?

A súlyos kérdés és történelmi rejtély nyilvánvaló „kényessége” miatt különösen vonzza a pápát bíráló-elítélő vagy megértő-felmentő válaszokat. A Vatikánt, és személy szerint XII. Pius pápát bűnös hallgatás, vagy egyenesen cinkosság miatt kárhóztatók mindmáig leghatásosabb vádirata Hochhut 1963-ban megjelent *A helytartó* című drámája. A színdarab egyik jellemző jelenetében a pápa azon kesereg, hogy az előrenyomuló szövetségesek római bombázásai nyomán a Vatikán bizonyos ingatlanbefektetései könnyen értéküket veszthetik. A szomorúság annyira hatalmába keríti, hogy szinte oda sem figyel, amikor egy küldött lép a szobába, hogy beszámoljon a lengyelországi koncentrációs táborokról. Mindeközben az sem zavarja, hogy ablakai alól behallatszik az Auschwitzba szánt római zsidók összetereelésének lármája. A darabban foglalkozó későbbi cikkében a szerző kijelentette, hogy „a

történelem során valószínűleg példa nélküli, hogy ennyi emberélet essen áldozatul egyetlen személy passzivitásának”.

Náci-szimpátia?

Az olasz fasizmussal szemben megengedő, sőt sokszor valóban barátságos szentszéki állásfoglalások közvetlenül a „római kérdésre”,¹ a liberális állammal történt radikális szakításra, valamint az egyház ebből fakadó ideológiai és szervezeti bezárkózására és a Vatikánon belül felerősödő tekintélyelvi-konzervatív hangvételre vezethetők vissza. Az 1922 elején, vagyis a „Marcia su Roma” és Mussolini hatalomra jutásának évében pápává avatott XI. Pius kezdettől fogva közömbös volt a demokrácia iránt. A liberalizmust gyengének, könnyen sebezhetőnek találta, s csak azt látta, hogy nem tud megbirkózni a világháború során és után feltámadt tömegindulatokkal és tömegmozgalmakkal. A rettegett ellenség, a szocializmus és kommunizmus ellen Pius a demokratikus politikai pártok helyett (s ez alól az európai kereszténydemokrata pártok, például az 1919-ben megalakult Olasz Néppárt sem kivétel) az Azione Cattolica-ba, és a többi – nem közvetlenül politikai – katolikus társadalmi szervezetbe helyezte bizalmát. Jellemző módon XI. Pius utóda, XII. Pius még a második világháború vége felé sem általában a diktatúrákat bírálta. Az abszolutista államokat, amelyekről 1944 karácsonyan megtartott üzenetében elítélően beszélt, nem az egyéni szabadságjogok és a nyílt ellenzékiesség elutasítása miatt ostromozta, hanem azért, mert nem

fogadják el „a morálisan kötelező erejű felsőbb törvények érvényét”. Vagyis: nem ismerik el a pápa felsőbb tekintélyét.

Az egyház és a fasiszta párt közeledése a két totalitárius, teljes embert kívánó és kizárólagos szervezet és az általuk képviselt ideológiák versenye és mélyreható ellentéte ellenére is valóságos volt. Közös volt a rend, a fegyelem, a tekintély és a hierarchia iránti vonzalmuk, s a bizalmatlanság az egyén társadalmi tudatosságában. S közös volt a hit, hogy emiatt az embereket vezetni, irányítani, korlátozni kell. A katolikusok faszizmusba vetett bizalmában szerepet játszott a konzervatív, osztály-alapú választás, a tulajdon védelme az előretörő szocializmus ellen, az, amelyik már XIII. Leót (1879–1903) is az – ő idején liberális – államhoz való közeledésre ösztökélte. A társadalmi rend, az osztálybéke és a hierarchikus politikai struktúrák iránti közös vágyat tükrözi például a *Quadragesimo anno* című enciklika (1931). Ebben a pápa teljes támogatásáról biztosította az olasz faszizmus alapintézményeit, a korporációkat, mint a dolgozók, a tulajdonosok és az állam érdekeinek összehangolását biztosító, s így a társadalmi harmónia megalapozása szempontjából legalkalmasabb intézményeket.

Szó sincs arról, hogy Mussolini egyre terebélyesedő kultuszában a Szent-szék ne látta volna a faszizmus cezaropapista tendenciáit. Vagy hogy az *Azione Cattolica* elleni meg-megújuló provokációkban, az állam és Vatikán viszonyát rendező Lateráni egyezmény (1929) nyílt megsértésében ne vette volna észre a fenyegetést. A fiatalok nevelésével és oktatásával foglalkozó *Non abbiamo bisogno* című enciklika (1931) a fiatalság erőszakos monopóliálásáról beszél egy párt és egy rezsim szolgálatában, „egy bevallottan államfetisiztikus pogány ideológia alapján, amelyik a család természetes és az Egyház természetfölötti jogaival is egyenes ellentmondásban van”. De a

lelkekért folytatott küzdelemben mutatkozó nyilvánvaló ellentét sem állhatja útját a politikai közeledésnek. A felfutás nagyon gyors volt. 1924-ben a faszizmus alternatívájával való kísérletezést az *Osservatore Romano* már „sötétbe ugrásnak” nevezte. 1929-ben sor került a Lateráni egyezmény és a konkordátum aláírására. Az ezt követő választásokon a klérus nagy része a fasiszta jelöltek támogatására szólította fel a híveket. Az indoklás szerint ezzel megmutathatták a konkordátum ellenzőinek, hogy az olasz nép helyesli országának morális és vallásos „újjaszületését”. S a harmincas évek első felében Mussolini rendszere élvezhette az egyház hallgatólagos vagy éppenséggel aktív diplomáciai támogatását gyarmatosító törekvései mögött Máltán, Etiópiában és a Közel-Keleten.

Mussolini és a Vatikán jó viszonya tehát alapvetően az állam és a Szent-szék közötti hetvenéves ellenségeség befejezésének, a politikai filozófiák hasonlóságainak és a közös ellenségképnek (szocializmus, kommunizmus) volt köszönhető. A korrekt kapcsolatot az autokratikus személyiségek közötti kölcsönös megbecsülésen túl a kétoldalú előnyök felismerésén alapult. A náci Németországgal kapcsolatban viszont a Vatikánnak valószínűleg sohasem voltak illúziói vagy különösebb szimpátiái. A közös ellenséggel kapcsolatos pragmatikus megfontolásoknak természetesen itt is komoly szerepük volt. Mégis a fő kérdést a náciizmus felé inkább az jelentette, hogy miképpen kell viselkedni egy nem közönséges agresszivitással fellépő európai kormányval szemben. A Vatikánban is teljesen tudatában voltak Hitler szélsőséges egyház- és vallásellenességének, s annak, hogy milyen erős gyűlölet élt benne a papok iránt. Remélték azonban, hogy Hitlernek is számolnia kell majd a negyvenmillió német katolikussal, valamint az európai realitásokkal. Kijelentéseiben igyekeztek nem észrevenni a fenyegetést. A kötelezően pozitív javaslatok logikája alap-

ján például szinte garanciaként értelmezték a nemzetiszocialista párt alapszabályzatának azt a pontját, amelyik szabadságot követelt az államon belül mindazon vallásoknak, amelyek „nem sértik a germán faj morális érzésvilágát”. Az alapszabály a pártot a pozitív kereszténység letéteményesének és a „judeo-materialista” szemlélet elleni barikádnak nevezte. A Vatikán mind ebben hosszú ideig nem látott semmi rosszat, és csak olyan papok tiltakoztak, akik közelebbről ismerték már a náciizmus természetét. Például a mainzi püspök, akinek az 1929-ben mondott szavai szerint a nemzetiszocialisták új – pogány – szentháromságot hirdettek: a vér, a származás és a föld szentháromságát.

Hatalomra jutása után két hónappal Hitler konkordátumot ajánlott a Vatikánnak. Ehhez kedvcsinálóként tett néhány kisebb engedményt a vallásoktatás terén. 1933. július 20-ára már meg is volt a német állam és a Vatikán viszonyát szabályozó megállapodás. Mi magyarázza vatikáni részről a nagy sietséget? Nem feltétlenül a túlzott náci-szimpatíák. Az egyik ok a Vatikán abbéli meggyőződése volt, hogy Hitler csak egy második Mussolini, akinek a hatalom gyakorlásához szüksége van az egyház támogatására. Másrészt szerepet játszott a félelem, hogy megállapodás hiányában a náci kormányzat egy nemzeti egyház létrehozását szorgalmazhatja, amire számos jel utalt. A legnyomósabb ok azonban az volt, hogy Hitler hivatalos úton értésére adta a Vatikánnak: a megállapodás elmaradása esetén betilt mindenféle vallásoktatást és katolikus ifjúsági egyesületet. Ennek tükrében könnyebben és pontosabban értelmezhetők Pacelli vatikáni államtitkár szavai a konkordátum aláírása után. A későbbi XII. Pius pápa kijelentette, hogy elégedett, mert a legutóbbi változások elengedhetetlenné tették a Szentszék számára kapcsolatainak jogi alapra helyezését Németországgal.

A katolikus szervezetek, iskolák és a

klérus elleni sorozatos durva támadások azonban mindinkább szembeállították XI. Piust a náciizmussal. 1936-ban tudatta Németország vatikáni nagykövetével felháborodását az országban folytatott atrocitások miatt, és azt, hogy már nem hiszi, hogy Németország fogja megmenteni Európát a kommunizmus terjedésétől. Még ugyanabban az évben a pápa megtiltotta a római eklézsia tagjainak, hogy részt vegyenek nemzetiszocialista megmozdulásokon. 1937-re a viszony odáig romlott, hogy sokan már nyílt szakításról beszéltek a német kormánnyal. Ez a folyamat vezetett el a *Mit Brennender Sorge* című enciklikához. Ebben a pápa hosszasan elemezte az oktatáspolitikában elszenvedett sérelmeket. Részletes elemzésben ítélte el a vér, a származás és a föld fasiszta mítoszát. Éles szavakkal kérte számon a katolikusok vallásgyakorlásának szabadságát. A dokumentum magát Hitlert sem kímélte, azt, „aki szentségtörő tévedéssel... nem átalítja Krisztus mellé helyezni önmagát”. Az ateista kommunizmus veszélyeire figyelmeztető *Divini Redemptoris* és *Mit Brennender Sorge* egy héten belüli, vagyis szinte egyidejű megjelentetése azt mutatja, hogy XI. Pius számára a náciizmus ekkor már majdhogynem egyenértékű veszélyt jelentett a korábbi fő fenyegetéssel, a kommunizmussal.

XI. Pius 1939. február 10-én halt meg, egy nappal azelőtt, hogy elmondhatta volna a Lateráni egyezmény tizedik évfordulójára szánt nagy beszédét, amellyel a náciizmus minden korábbinál nyíltabb leleplezésére készült. Március 2-án választották pápává Pacellit, a Szentszék diplomáciai képességeiről híres korábbi államtitkárát. A szóba jött jelöltek közül a német kormány egyértelműen őt kívánta a pápai trónra. Ebben nem kis szerepet játszott az, hogy 13 éves németországi nunciusi tevékenysége miatt Pacellit nagyon jól ismerték az Alpok északi oldalán. Megválasztása alkalmából a német külügyminisztérium

vatikáni ügyekkel foglalkozó osztályának vezetője ezt írta az új pápáról: „Pacellit erősen németbarátnak tekintik. Közismert tökéletes német nyelvtudása. Mindennek ellenére az egyház ortodox politikájának védelme gyakran készítette őt a nemzetiszocializmus elvi kritikájára. Mégis, Pacelli nem vádolható XI. Pius erőpolitikájának támogatásával, mint ahogy azzal sem, hogy részt vett volna elődje nyíltan ellenséges beszédeinek megírásában.”² A dokumentum kiemelte még, hogy a volt államtitkár mindig a megegyezés, a diplomáciai tárgyalások útját kereste.

14

A német nép tisztelete és a diplomácia mindenhatóságába vetett bizalom: mindössze ennyi mondható el teljes bizonyossággal XII. Pius politikai irányultságáról. Az állítólagos náci-szimpatiót bizonyítani nehéz, miközben sok dokumentum kifejezetten cáfolja. Vegyük csak a francia vatikáni nagykövet visszaemlékezését, akinek a Rajna-vidék újramilitarizálása kapcsán Pacelli azt mondta, hogy „ha önök 200 ezer felfegyverzett emberrel közbeavatkoztak volna, hatalmas szolgálót tettek volna a világnak”. Vagy azt a jegyzőkönyvrészletet, amelyik az új pápának a német püspökökkel megtartott római tanácskozásán készült, közvetlenül Lengyelország német lerohanása után: „XI. Pius annyira felháborították a németországi események – mondta a német püspöknek XII. Pius –, hogy egy alkalommal így fordult hozzám: »Hogyan tarthat a Szentszék nunciust abban az országban? Ez el-lentmondásban van a lelkiismeretünkkel!« A Szentatya attól tartott, hogy a világ nem érti, miképpen tarthatunk fenn diplomáciai kapcsolatokat egy olyan rendszerrel, amelyik ennyire semmibe veszi az egyházat. Azt válaszoltam neki, hogy »Szentatya, mi haszon származna a kapcsolatok megszakításából? Ha most visszahívjuk a nunciust, hogyan maradunk kapcsolatban a német püspökökkel?« Őszenté- sége megértette az érvet, és haragja

némileg csillapodott. Nem, a dolgokat jobb hagyni, ahogy vannak. Amennyiben a német kormány meg akarja szakítani a kapcsolatokat, ám legyen. De nem lenne sok értelme, ha mi tennénk meg ezt.” Ehhez XII. Pius később még hozzátette, hogy „amennyiben [a náci] harcot hirdetnek, állunk elébe. A világ azonban tudni fogja, hogy mi mindent megtettünk a Németországgal való béke érdekében!”

Antikommunizmus?

Említettük már, hogy 1937 márciusában XI. Pius két enciklikát adott ki az emberiség, a kereszténység és az európai kultúra számára általa kárhozatosnak tartott politikai rendszerekről és ideológiákról. A hangnem mindkét esetben határozott és kemény. Mégis, a náciizmust elítélő Mit Brennender Sorge és a kommunizmust támadó Divini Redemptoris összehasonlítása jól mutatja, hogy az előbbit a pápa inkább csak eltévelyedésnek és aránytévesztésnek, az utóbbit azonban korrigálhatatlan eredendő bűnnek tartotta.

Az ítélet mindkét esetben kemény, a hangvétel azonban mégis különböző. „...A természet rendjében nélkülözhetetlen és tiszteletre méltó helyet foglalnak el a faj és a nép, az állam és annak egy bizonyos formája, az állami hatalom képviselői és az emberi társadalom egyéb alapvető elemei; amikor azonban valaki ezeket a földi értékek sorából kiszakítva minden más, így a vallásos értékek fölé emeli és bálványimádó kultusszal isteníti, felforgatja és meghamisítja az Isten által teremtett és előírt rendet, és messze kerül az Istenbe vetett igazi hittől és az élet annak megfelelő fogalmától...” (Mit Brennender Sorge)³

„Vigyázzatok, tisztelt testvéreim, hogy a hívők ne hagyják magukat félrevezetni! A kommunizmus lényegénél fogva romlott, és semmilyen téren nem működhet vele együtt az, aki a keresztény civilizáció megmenekülését kívánja. Akik hazájukban mégis hozzá-

járulnak a kommunizmus győzelméhez, maguk esnek annak első áldozataivá. S minél ősbibb és fejlettebb a keresztény civilizáció egy országban, ahová a kommunizmus behatol, annál pusztítóbb lesz az »Isten nélküliek« gyűlölete.” (Divini Redemptoris)⁴

1940-ben, lázas békéltető törekvéseinek kudarca és a nyugati háború kirobbanása után a pápa komoly aggodalommal szemlélte a szövetségesek vereségét, az európai egyensúly felborulását és a bolsevizmus ebből következő lehetséges térnyerését. 1941. február 15-én Bergen német vatikáni követ ezt táviratozta Berlinbe: „...A tengelyhatalmak iránt érzett minden szimpátiája ellenére XII. Pius attól tart, hogy ellenségeink teljes veresége vagy a háború túlzott elhúzódása megnöveli a bolsevizmus veszélyét, annak vallásellenes megnyilvánulásával egyetemben.”

A Szovjetunió megtámadása után két nappal Bergen a következőt jelentette: „A Vatikánhoz közeli körökben a konfliktusnak ezt az új fordulatát megkönnyebbülés és különös figyelem kíséri.” A Vatikán egyáltalán nem foglalt állást a Szovjetunió megtámadása ellen. Sőt a pápa június 29-i levelének egy részét („A viharfelhők közül persze, a lelkekben szent reményeket keltve, itt-ott mégiscsak kibukkan a nap: a keresztény civilizáció alapjainak védelmére szolgáló nagylelkű bátorság és a győzelembe vetett biztos remény...”) a német vezetés és a világ kifejezetten támogatásnak értelmezhetette. Azt is tudjuk, hogy június 22. után a Szentszék teljes visszafogottságra intette a Vatikáni Rádiót, és lemondott Németország mindenféle kritikájáról és a németek egyházi politikája elleni nyílt tiltakozásról, holott a határozottabb fellépést korábban kifejezetten fontolgatták. Ehhez hozzátelhetjük még Costantini velencei püspök július eleji nyilatkozatát: „Tegnap Spanyolország volt soron, ma a bolsevik Oroszország... Abban a hatalmas térségben, ahol az ördög már-már megtalálni látszott képviselőit, ...bátor har-

cosok, s köztük a mi katonáink, a legnagyobb harcot vívják. Teljes szívből kívánjuk, hogy a küzdelem a végső győzelemhez és a tagadás és felfordulás szellemét képviselő bolsevizmus vereségéhez vezessen.”

1943-tól, a sztálingrádi ütközet végétől a pápa legkomolyabb aggodalma a kommunizmus lehetséges térnyerése volt. 1943. december 16-án egy audiencián ezt mondta a német rendőrség vezetőjének, Kaltenbrunnernek: „Élénk aggodalommal tapasztaljuk, hogy Dél-Olaszország megújult társadalmi rendszerében a szabadkőművesek befolyása egyre erősebbé válik, és a kommunizmus egész Olaszországban terjedőben van, s már Rómában is felütötte a fejét... A legrosszabbaktól tartunk arra az esetre, ha Németország kénytelen lenne kiüríteni ezeket a területeket. ...Felhatalmazzuk Önt, hogy világosan mindenkinek értésére adja, hogy a súlyosan megpróbált német nép mindig közel állt a szívünkhöz, s hogy megkülönböztetett figyelmünk most minden más népnél inkább öfelé irányul.”

Antiszemitizmus?

1942. karácsonyi üzenetében XII. Pius esküre hívta a világ katolikusait és valamennyi népét. Felszólított mindenkit, hogy állítsák helyre Isten törvényeinek uralmát. „Ezzel az esküvel tartozik az emberiség azoknak a százazreknek, akiket mindenféle bűn nélkül, néha csak nemzetiségük vagy származásuk miatt küldenek halálba vagy a biztosra vehető pusztulásba.” Az egész háború idején ez a mondat volt a Vatikán legkonkrétabb, legegységesebb és legerőteljesebb elhatárolódása, morális pozíciófoglalása vagy nyilvános felháborodása. Természetesen ekkor is, mint előtte és utána mindvégig, a felelősök vagy akár a bűnök pontos megnevezése nélkül. Eközben a lengyelországi haláltáborokban nagyüzemben működtek a krematóriumok. Besszarábiában és Bukovinában már kiirtottak 300 ezer zsidót,

Szlovákiában előkészületben volt a 80 ezer szlovák zsidó deportálása, Horvátországban pedig teljes erővel folyt az ortodox katolikusok elleni népiirtás. Ráadásul, és ez nem a Szentszék javára szól, az idézett erőtlen állásfoglalásra csak azután került sor, hogy szeptember 19-én XII. Pius pápa Rooseveltnök küldöttétől egyértelműen megtudta: az amerikaiak és az angolok többé nem hajlandók a békekötésre, ragaszkodnak a németek egyoldalú fegyverletételéhez, és a háborút a fasiszta Németország teljes vereségéig kívánják folytatni.

16 A Szentszék mértéktartásának magyarázatánál eltekinthetünk attól az érvtől, hogy a pápa nem tudott a történelekről, vagy nem tudott biztosat. (Roberto Leiber jezsuita atya, XII. Pius személyi titkára ezt írta a Frankfurter Allgemeine Zeitung 1963. március 27-i számában: „XII. Pius nem ismerte a tényleges helyzetet. Mint ahogy a szövetségesek sem... A náci büntettek mértékére csak a háború befejeződése után derült fény.”) XII. Pius számos forrásból értesülhetett és értesült is az Endlösung tervéről és valóra váltásáról. A jelentések és beszámolók sokasága helyett álljon itt egy közvetett bizonyíték, a pápa Berlin püspökéhez írt 1943. áprilisi levelének egy részlete: „...minden nap olyan embertelen tettek hírei jutnak el Hozzánk, amelyeknek semmi közük sincs a háború tényleges szükségleteihez, és amelyek megdöbbenéssel és keserőséggel töltenek el Bennünket”. Vagy kételyeink megalapozottságának bizonyítékaként emlékezzünk egy korábbi drámai eseményre, az 1938. november 9-i úgynevezett „Kristallnacht” szörnyűségeire. Az egész világ értesülhetett róla, hogy náci bandák központilag szervezett akció keretében számos német városban 815 zsidó tulajdonú üzletet pusztítottak el, 191 zsinagógát gyújtottak fel, 20 ezer zsidót vettek őrizetbe. Vajon miért csak egy egyházi személyiség – Lichtenberg berlini atya, aki később maga is Dachauban halt meg – emelte fel nyilvánosan a szavát akkor,

amikor ez az epizód senkiben sem hagyhatott kétségeket a rezsim természetét és szándékait illetően?

A Vatikán becsületét védelmezők gyakran a pápa és a klérus életmentő tevékenységére emlékeztetnek. Pinhas Lapide római izraeli konzul állításait idézik a Le Monde 1963. december 13-i számában: „Bizonyítékok alapján állíthatom, hogy személyesen a pápa, a Szentszék, a nunciusok és az egész katolikus egyház 150 000–400 000 zsidót mentettek meg a biztos haláltól. Monsignor Roncalli [a későbbi XXIII. János pápa] elmondta nekem, hogy ebbéli tevékenysége során minden alkalommal XII. Pius kifejezett utasítását követte.” De XI. Pius 1938. szeptember 20-i beszédét is idézhetjük. „Ne feledjétek – mondta a pápa a Rómába érkezett zarándokoknak –, hogy a katolikus mise Ábrahámnak saját pátriárkáknak és ósatyáinknak nevezi. Az antiszemitizmus összeegyeztethetetlen az így kifejezésre juttatott magasabb eszmével. Olyan mozgalom, amelyhez nekünk, keresztényeknek nem lehet semmi közünk. (...) Krisztus által és Krisztusban valamennyien Ábrahám szellemi leszármazottjai vagyunk. Szellemileg valamennyien szemíták vagyunk.”

A Vatikán második világháborús dokumentumait összegyűjtő kötet sorozatban szép számmal található az alábbihoz hasonló feljegyzések:

Zágráb főrabbijának köszönete XII. Piusnak 1943. február 23-ról (Magliione vatikáni államtitkár feljegyzése): „Zágráb főrabbija nyomatékosan megkért, hogy adjam át legforróbb köszönetét a Szentatyának azért a hatékony segítségért, amelyet zsidó kisgyermek egy csoportjának Zágrábból Törökországba történő áttelepítése során nyújtott. A csoportban a Főrabbi fia is benne volt. A Főrabbi jelenleg egy újabb gyerekcsoport Törökországba küldésén munkálkodik.

Sok vélemény szerint az egyház mindennek ellenére sem zárta ki a zsidók elleni bizonyos megszorítások lehetőségét, természetesen a náci mód-

szerek nélkül, vagyis úgy, hogy az „ne sértse a morális törvényeket vagy a természetes jogokat”. Érdeemes felidézni Léon Bérardnak, a Pétain-kormány vatikáni nagykövetének 1941. szeptemberi jelentését. Ez a Szentszék várható álláspontjáról készült a júliusban meghirdetett francia zsidótörvényekkel kapcsolatban. „Mély és megszűntethetetlen ellentmondás van az egyház tanításai és a »faji« elméletek között – írja Bérard. – Az egyház definíciójánál fogva univerzális, az emberi nem egységét hirdeti. (...) Ez a kiindulópont összeegyeztethetetlen egy olyan gondolkodással, amelyik a koponya formájából és a vér összetételéből magyarázza a népek viselkedését, vezeti le küldetésüket és vallásukat, s alakítja ki a fajoknak azt a sorrendjét, amelyben az »árjának« nevezett tiszta, királyi faj áll az élen. (...) Az egyház tehát a rasszizmust ugyanúgy elutasítja, mint a kommunizmust. Mégis, a fajelméletekkel kapcsolatos ilyen állásfoglalásokból egyáltalán nem következik, hogy az egyház szükségszerűen elítél minden intézkedést, amelyet egyik vagy másik állam a zsidónak nevezett faj ellen foganatosít. (...) Ez ügyben továbbra is Aquinói Tamás álláspontja a mérvadó: ami a vallásgyakorlást illeti, toleránsnak kell mutatkozni a zsidókkal szemben. Mentésíteni kell őket minden vallási nyomástól... Másrészről viszont a zsidók politikai elnyomásának elítélésével egy időben Szent Tamás azt is elengedhetetlennek tartja, hogy a megfelelő intézkedésekkel korlátozzák cselekvési körüket és befolyásukat a társadalomban. Egy keresztény államban képtelenség lenne hagyni, hogy ők kormányozzanak, vagy hatalmat gyakoroljanak a katolikusok felett. Következésképpen teljesen indokolt, hogy ne viselhessenek közhivatalt, és csak meghatározott arányban engedjék őket bejutni egyetemekre és a szabad szellemi foglalkozásokba.”

Bérard következtetése szerint a Szentszék szempontjából a francia tör-

vény egyetlen baja, hogy a faj fogalmából indul ki, és korlátozásokat ír elő a házasságokban, amelynek szabályozására pedig az egyház kizárólagos jogot formál magának. „Ez azonban nem jelenti, hogy a francia kormányt bármiféle elítélés fenyegetné, vagy akár csak a helytelenítés legapróbb jelétől kelle-ne tartania...” A klérus egy részének sajátos – liberális fogalmaink szerint egyértelműen antiszemita – álláspontját tükrözik még Grober freiburgi püspök 1935-ben leírt mondatai: „Minden nép felelős saját túléléséért. A teljesen idegen vér beolvasztása veszélyeket hordoz egy olyan nemzet számára, amelyik korábban már bizonyoságot tett történelmi értékességéről. Következésképp senkitől nem lehet elvenni a jogot, hogy megvédje fajtája tisztaságát, és ennek érdekében megtegye a szükséges lépéseket. A keresztény vallás csak azt köti ki, hogy a felhasznált eszközök ne sértsék a morális törvényeket vagy a természetes jogokat.”

A Vatikán és a klérus zsidókkal kapcsolatos álláspontja a fentiek tükrében nyilvánvalóan legalábbis vitatható. Mégis, a náci bűnök elítélésének elmaradása nehezen magyarázható az antiszemitizmussal. Egyszerűen azért, mert a nem kifejezetten zsidóellenes agressziókra is hasonló hallgatás volt a válasz.

Az európai békéért érzett aggodalom 1939 márciusa, vagyis Csehszlovákia megszállása után kezdett megérni a Vatikánban. Az agresszió után Franciaország vatikáni nagykövete azzal a kifejezett kéréssel fordult a pápához, hogy nyilvánosan ítélje el a német lépést. A Vatikán a kérést elutasította, mondván, hogy nem tud eltekinteni a német katolikusok érdekeitől, akiknek élete egy ilyen nyílt szembenállás esetén komoly veszélybe kerülhetne. Azt is közölték a nagykövettel, hogy egyelőre nem világosak a megszállás következményei és hordereje.

1939 előrehaladtával és az egyre nyilvánvalóbb német háborús készülődést látva mind többen kérték a Vati-

kánt, hogy egyértelműen ítélje el Németországot és a háborút. Húzódozását a pápa azzal indokolta, hogy ez végleg az agresszió megkezdésére sarkallhatja a németeket. Ugyanazt a békéltető, engedmények útját követő politikát folytatta tehát, ami Münchent diktálta az angoloknak és a franciáknak. „A békével semmi sem veszett el. A háborúval minden elveszett” – mondta ki augusztus 24-i rádióbeszédében, két mondatba sűrítve a Vatikán alapvető stratégiáját. A hónap végén elküldte megbízottját Mussolinihez, hogy tanácsot kérjen, mit lehetne tenni a háború elkerülésének érdekében. A Duce azt ajánlotta, hogy a Szentszék tegyen javaslatot a lengyel kormánynak a német követelések kielégítésére, vagyis Gdansk és a hozzá vezető úgynévezett „Korridor” átengedésére. S a pápa meg is tette javaslatát a lengyel kormánynak.

18

A vatikáni magatartásra nagyon jellemzőek a háború kitörése után kiadott sajnálkozó táviratok és nyilatkozatok. „A számtalan emberi áldozat, köztük sok civil vére szívet tépő bánattal tölt el Bennünket egy olyan nagyszerű nemzet iránt, amilyen Lengyelország, s amelyik az egyház iránti hűségével és a kereszténység védelmében szerzett dicsőségével... kiérdemelte a világ emberi és testvéri szeretetét...” – olvashatjuk az október 20-án, vagyis Lengyelország megtámadása után kiadott *Summi Pontificatus* című enciklikában. Az agresszort, vagyis Németországot és a nácizmust azonban nem nevezte nevén a pápa.

Belgium lerohanása után őszinte együttérzéséről biztosította „a háború kegyetlenségeitől sújtott” belga népet, és őfelségét, a királyt és országát apostoli áldásában részesítette. Von Bergen német vatikáni nagykövet azonban ezzel egy időben ezt táviratozhatta Berlinbe: „A Szentszék szándékait jól ismerő forrásokra támaszkodva közölhetem, hogy a Belgium királyának, Hollandia királynőjének és Luxemburg nagyhercegnőjének küldött és a

ma esti Osservatore Romano-ban közölt pápai táviratokat nem kell sem politikai beavatkozásnak, s még kevésbé a német akciók egyoldalú elítélésének tekinteni. A szóban forgó üzenetek egyetlen tiltakozó szót sem tartalmaznak...”

Katolikus felelősségtudat?

A pápát semmi nem tántoríthatta vissza attól, hogy a világháború során mindvégig szívélyes jókívánságait fejezze ki Hitlernek születésnapja alkalmából, ajándékokat küldjön Ribbentropnak, és fogadja a legkülönfélébb rangú náci vezetőket. Egy magánbeszélgetésen ugyanakkor elmondta, hogy „természetesen izzó szavakkal kellene elítélnünk a történeteket, s csak az tart vissza Bennünket, hogy ha beszélnénk, még nehezebbé tennénk azoknak a szerencsétleneknek a helyzetét”. Az ehhez hasonló kijelentéseken alapul az a feltételezés, hogy a Vatikán taktikai okokból, a Németországban és a megszállt területeken élő katolikusok sorsa iránt érzett felelősség és aggodalom miatt tartózkodott a náci vezetés egyértelmű elítélésétől és a diplomáciai kapcsolatok megszakításától.

1943 áprilisában XII. Pius ezt írta von Preysingnek, Berlin püspökének: „...a pápának az az őszinte törekvése, hogy fölötte maradjon a világi hatalmaknak az őket egymással szembeállító széles körű és megrázó konfliktusban és ugyanakkor a szent egyházat is megvédje ettől a konfliktustól, soha nem volt kiteve ilyen kemény próbának. (...) Ami a püspöki kar állásfoglalásait illeti, bízunk a területeken tevékenykedő papokra, hogy eldöntsék, a megtorlás és a nyomás veszélye, valamint a háború elhúzódásából és pszichológiai terhéből fakadó egyéb körülmények tanácsossá teszik-e, és milyen mértékben a tiltakozástól való tartózkodást. (...) Mint tudja, a legkeményebb csapások a warthegai egyházat sújtják. Végtelen aggodalom tölt el Bennünket e terület hívóinak

sorsa iránt. Ez annál is indokoltabb, mivel az érdekükben indított minden beavatkozási kísérletünk, amit a Kormánytól kezdteményeztünk, brutális visszaütésbe ütökött. A fent említett megfontolások... mindeddig visszartartottak Bennünket attól, hogy nyilvánosan is panaszt emeljünk az említett egyház helyzete miatt. (...) Itt fekszik Elöttünk a püspöki kar által a birodalmi kormányhoz írt jegyzék szövege. Ön is láthatja, mily kevés súlyuk van a Kormányhoz intézett bizalmas kéréseknek. Mindazonáltal a feljegyzés legalább a világ szemében igazolja majd a püspöki kart a háború végeztével.”

A levélben szereplő Warthegau különös szerepet kapott a fajjal és vallással kapcsolatos náci tervekben. „A kereszténység súlyának a jövő Németországában csökkennie kell – mondta 1940 novemberében Ruder frankfurti oktatási biztos Wiesbadenben, egy zárt körű tájékoztatón. – Az ország új intézményi struktúrájában nincs helye sem a katolikus, sem az evangélikus egyháznak. A rendeknek is el kell tűnniük. Senki ne higgye, hogy az egyházak felszámolása ellen van a Führer akaratának, vagy hogy háború idején még nem lehet megkezdni. Tévedés. Annak bizonyítékeként, hogy a Führer helyesli az egyházak eltörlését, elég Warthegau átszervezését említenünk...”⁵

A vallástalanítás kikísérletezésére szolgáló gyakorlótereknek („Exerzierplatz”, „Mustergau” vagy „Versuchungsgau”) a megszállt Lengyelország nyugati területein létrehozott 4,5 millió lakosú Wartai Kormányzóságot jelölték ki, amelyiknek élén Arthur Greiser Gauleiter közvetlenül a Führernek tartozott engedelmességgel. A „kísérlet” 1940 júniusában, vagyis a nyugati fronton aratott német győzelem után vette kezdetét, Greiser 13 pontos programja alapján. 1941 végére a kormányzóságban élő mintegy kétezer egyházi személyből hétszáz már nem élt, további hétszáz pedig táborban sínylődött. Az egyházakat megfosztották jogi személyiségüktől, és

magánjogi társulásokká nyilvánították őket. A külfölddel (például Rómával) nem tarthattak fenn külön kapcsolatokat. E társulások tagjaivá csak felnőtteket lehetett felvenni, írásos kérvény alapján. A fizetett papi hivatást megszüntették, az igehirdetést szabadidős elfoglaltsággá redukálták. Szigorúan különválasztották a német és a lengyel hívőket, és a vallásgyakorlás (mise, imák és gyónás) nyelve kötelezően a német lett. A lengyelek számára 28 és 25 évben állapították meg a férfiak, illetve a nők házasságkötésének alsó korhatárát (az intézkedés a lengyel népszaporulatot volt hivatva korlátozni). Bezáratták az egyházi alapítványokat és rendezet, és a vallásoktatást kitiltották az iskolákból. Hilaris Breitinger apostoli küldött 1942. júliusi levelében azt írja a pápának, hogy „A felelős politikusokkal való találkozókon az állam tekintélyes személyiségei adtak titkos információkat arról, hogy a német politikát Birodalmon belüli felekezeti kötöttségek teljes felszámolása és a kereszténységtől megszabadult Birodalom létrehozása vezeti.”

A warthegau helyzet miatt a Szent-szék berlini nuncián keresztül számtalan tiltakozó nyilatkozatot és magyarázatot követelő levelet küldött a birodalmi külügy- és vallásügyi minisztériumoknak. Ezek, mint az a fent idézett pápai levélben is olvasható, egytől egyig válasz nélkül maradtak. A Szent-szék viszont nem hagyhatta válasz nélkül például Hlond emigrációban élő lengyel bíboros panaszát, amely szerint a pápai hallgatás miatt a lengyel népben kialakult a meggyőződés, hogy a Szentatyá nemcsak elhagyta őket, de aktívan együttműködik a tengelyhatalmakkal. Maglione vatikáni államtitkár többek között ezzel a racionális magyarázattal válaszolt Hlond vádjaira: „Ha azt kérdezi tőlem, hogy a lengyel püspökök által a pápának elküldött dokumentumok miatt nem hoztuk nyilvánosságra Rómában, azt válaszolom, hogy döntései-

ben a pápa mindig szem előtt tartotta a lengyel püspökök magatartását. Ez utóbbiak saját kijelentésük szerint azért nem közölték egyházmegyéikben a szóban forgó dokumentumokat, hogy a hívőket megóvják a korábbinál is súlyosabb elnyomástól.”

Századunk legnagyobb visszhangot kapott hallgatásának nyilván számos konkrét történelmi oka van, s közöttük a legfontosabbak valószínűleg az eddigiekben felsoroltak. A kérdéssel foglalkozó munkák nagyobb része azonban az utolsóként érintett motívumra, a taktikai racionalításra helyezi a fő hangsúlyt. S valóban, a diplomáciai-taktikai indoklás logikailag elégségesnek látszik, miközben a tényekkel és dokumentumokkal sem kerül ellentmondásba. Sokan felvetik, hogy XII. Pius magatartása és a németekkel való szakítás elkerülése valószínűleg nagyon sok üldözött életét mentette meg, például azzal, hogy Olaszországban sikerült biztosítani az egyházi intézmények bizonyos védelmét, megakadályozva ezzel az ott rejtőzködő sok ezer zsidó elhurcolását. A többség azonban azt is kiemeli, hogy a morális alapel-

vek taktikai szempontoknak való alárendelése hosszú távra szóló óriási károkat okozott a Vatikán tekintélyének, és általában a moralitás szerepének a világpolitikában.

Végül egy zavarunkat csak növelő epilógus: Warthegau kormányzóját, Arthur Greisert a szövetségesek röviddel a háború befejezése után elfogták, és átadták a lengyeleknek. 1946. július 21-én Poznan főterén felakasztották. „Ezzel kapcsolatban nem elhanyagolandó tény – írja Robert A. Graham jezsuita történész –, hogy XII. Pius Greiser vagy annak családja részéről hozzá küldött segélykérésre a halálbüntetés elkerüléséért fordult a lengyel hatóságokhoz. (...) XII. Piusnak tehát, úgy is mint a kereszténység elpusztítását célzó vad náci tervek egyik legfőbb áldozatának, jogában állt eldöntenie, hogy irgalmat kér-e korunk egyik legkegyetlenebb hóhéra számára.”⁶ Az epizód a nagy hallgatás tükrében visszamenőleg is nehezen érthető. Még furcsább, hogy XII. Pius gesztusát ma, amikor pedig a trónszék magasából más szelek fújnak a Vatikánban, ilyen pozitívan értékeli a La Civiltà Cattolica.

20

Jegyzetek

¹ 1871-ben az alig tízéves Olasz Királyság csapatai bevonultak Rómába, s véget vetettek a pápai állam függetlenségének. A római egyházfők ezután mintegy hatvan évig, a Mussolinivel való 1929-es kiegyezésig („lateráni egyezmény”) és a Vatikán állami függetlenségének helyreállításáig ellenségüknek tekintették az olasz államot, megtagadták annak elismerését, és palotáikba zárkózva nem hagyták el a Vatikán területét.

² A cikkben szereplő dokumentumrészletek döntő része az Actes et Documents du Saint Siège á la Seconde Guerre Mondiale (Róma 1965) c. dokumentumgyűjteményből való. Néhány idézet az alábbi művekből való (amelyek maguk is közvetlenül az említett vatikáni kiadványra, vagy az abban közzétett levéltári anyagok

előzetes kutatására támaszkodnak): Carlo Falconi: Il Silenzio di Pio XII (Milano 1964); Saul Friedländer: Pio XII e il Terzo Reich (Milano 1975); Anthony Rhodes: Il Vaticano e le dittature 1922–1945 (Milano 1975); Pietro Scoppola Chiesa e Stato Nella Storia d'Italia, Dokumentumkötet (Bari 1967).

³ Le Encicliche Sociali dei Papi da Pio IX a Pio XII (Roma 1969).

⁴ Uo.

⁵ Robert A. Graham: Il Piano Straordinario di Hitler per Distruggere la Chiesa, in La Civiltà Cattolica, 1995. március. Az idézett részlet a washingtoni National Archives T81/185/0335001-05 sz. dokumentumából származik.

⁶ Uo.